

BAKAJSZA ANDRÁS

Emlékük sír a lanton még a doni halál-mező áldozataiért

„Katonaköpenyomb: kétszázezer csillag.”

(Utassy József: *Akit a gyász felöltöztet*)

„Holt katonák csontján szelek / tamburáznak.”

(Nagy László: *Meszelő gyászmenyecské*)

A cím és a kettős jelige szóképei a pusztulás látomásai, a halál áldozataiért szólnak, s közben sajtó sebeket tépnek föl, képzettársításokat keltenek életre költészetünk-ből. A „Halál-mező” expresszív metafora. *A halottak élén* 1918-as Ady-kötet *Krónikás énekéből* való. A doni csatateret nevezhetnénk vér- és hőmezőnek, fagyos, széljárta síkságnak-dombságnak. Végezetül pedig: csontmezőnek.

A Don-kanyar áldozataiért nem szűnik sírni a lant, nem múlik az ének az énektudók s a hadiárva költők ajkán. Minden magyarnak, netán háborúba induló/kényszerülő katonánknak és hozzátartozóinknak különösen ajánlom a „14-es háború” rettenetességét, iszonyúságát megrázó, felzaklató költői erővel megjelenítő przemysli verset: *Csak egy éjszakára...* Nyolcszor hangzik föl – hosszabban, rövidebben – a nyitó- és záró sor: „Csak egy éjszakára küldjétek el őket...” Kiket? Akik otthon uszítanak, vitézkednek, ugatnak, hogy itt hallanák az ágyúk ugatását; a gránát siketítő bőgését, a vércsurgást; a haló honvéd utolsó nyöszörgő sóhaját: „fiam,... feleségem...” És látnák a véres Visztulát, a magyar vért hömpölygető San folyót, az iménti „szép piros vitéz” csontvázá feketedését, hogy Istent ismerjenek, Krisztust szólítsanak tanúként: „soha-soha többet!” Csak egy éjszakára. Hány és hány számolt és számolatlan éjszakát viselt el a végül orosz fogságba esett százhuszezer katona.

A régi római mondás: „Inter arma silent Musae” („Háborúban hallgatnak a múzszak”), hiszen „oly tehetetlenek ott, hol a Mars dárdái ropognak” – írja Vergilius a *IX. eclogában*. Az élesen háborúellenes Adynak évekig nem láthatott napvilágot verskönyve. Az utolsó aztán a gépesített öldöklés ötödik évében, 1918-ban nevezi nevén a viláégés „eredményét”, meghatározván egyben az írástudók küldetését: *A halottak élén*. „Ember az embertelenségben, / Magyar az űzött magyarságban, / Újból-élő és makacs halott.” Az „űzött” jelző nemde érvényes a második viláégésre is?

Az apasírató Utassy Józsefet „megroppant csillagok / megroppant árvájá”-nak nevezte költőbarátja, Fazekas István (*Szellemidézés a szégyenpadon Utassy Józsefnek odaáttra!*). Hetvenkilenc éve immár, hogy a Don beleégett lelkünkbe.

A versek aranyfedezete a szenvedés – ismerős-e Móricz mondása? A legkifejezőbben a siratóénekekben, siratóversekben tör felszínre, mintha a *Síralmak öt könyvébe* merülne az olvasó. „Segíts meg, ének! Léleknek segíts!” – ez a Ratkó-verssor segítsen engem is, hogy időrendet tartva rátérjek költőink fájdalmasan borongó vagy éppen számon kérő, felelősségre rámutató balladás műveire. *Hullaevők* – ez a vádló címe a cselekvő nemzeti irodalmat művelő Illyés Gyula egyik tetemrehívó alkotásának. A felütés azonnal szerves kapcsolatot létesít a címmel, s mindvégig faggató, kíméletlen marad: „Kiért maradt ott Szabadi... És Kiss és Tóth és mind, aki, ha élt is, épp csak éldegélt?” Éles az úri Magyarországot bíráló satíra. Kiért, miért? – kérdezi az olvasó is. Magyar népi nevek sorjáznak: Beke, Fekete, Fábján, Kovács, Nagy, stb. megnevezetik az „ott”: „...melyik Nagy halt meg Voronyezsben?” Az idegen hangzású szláv szó újabb kérdést vet fel a versértelmezőben: – Miért mentünk olyan nagymesszire? Ezen a ponton ellentéttel él Illyés: bezzeg az itthon maradtak márványtáblát avatnak, „csirkehullá”-t falatoznak, s iszogatnak védettségük tudatában. „Vérszínű” a boruk, de egyikük sem veszi észre. ’44-ben írt *Áldozat* című négy sorosát így zárja: „Itt a magyar, a véres áldozat...” *Nem volt elég* – mondja egy beszédes verscíme, s alatta: „Azt nem érted, / hogy hazád éppen így ért véget –”

Irodalmunk, különösen költészetünk alaphangja századok óta a szorongás, az aggodalom, a nemzethalál bekövetkezhetősége. Hát tovább kellett vinni legjobbaink örökségét. Hadd emeljem ki azonnal választott Csoóri versemet: *Menjünk haza?*, amelyikben nagy tragédiánkat hozza emberközelbe; a második magyar hadsereg katasztrofális doni szétverését. Az emlékezés szálán indulva látni és hallani lehet a téli farsangi lakodalmazást Zámolyon: „Régen ilyenkor lovas szánok / siklottak... a harangokkal egymagasban... Ó, mennyi, mennyi lakodalmi / csontot nyelt el a föld azóta! / Hallok valami éneket is, / de dadog már csak az a nóta. // Dont emleget és meszeseséget, halál-szánkókat lovak húznak. / Az egyiken ott állunk mi is, / látom lelkét a sóhajunknak.” A régen: a háború utáni vidám falusi havas lagzi, ami egy katonának fölhangzásakor menten dadogásba töredezik az idősek ajkán, s megfeketedik, amint áttűnik egyik szókép a másikba: a doni földre magyar katonák hullottak csontra vetkőzve, a nótás, csengős lovasszán csengőtlen halál-szánkóvá változik. Hiába hunyjuk be szemünket, fogjuk be fülünket. (Holott hogy tiltották a Rákosi- és a Kádár-diktatúrában az emlékezést, a folyton-folyvást lefasisztázott, „horthysta” hadseregére sóhajt sem volt szabad elereszteni.)

Nagy Gáspár, az ’56 szellemét ébren tartó költő ugyanazon állítmánnyal szögezi le „bokáig – mindörökre a Donban állunk.” Nem tehetjük zárójeles múlt időbe. Jelen idő még mindig, s az marad mindaddig, míg megvalósul a haza, a magasban. Nem múlik a múlt. Csoóri így folytatja: „Háborúk, hazák múlásában / árva lécek parazsa izzik. Ez a parázs lett kerítésünk...” A Don-kanyar: megrögzött fájdalom. *A világ emlékművei* című Csoóri-kötetben ilyenekkel is találkoztam. *A Té, Napra éhes* főcím utáni alcím kap hangsúlyt: *A Pergőtűz* forgatása közben. (A film a Don-kanyart jártak közül

hazaérteket beszélteni...) Az önmegszólító és minden olvasóját, hallgatóját megszólító mű emlékmű egyben. Kikerülhetetlen kérdések pergőtüze zúdul ránk: „Mit tudtál volna mondani a haldoklóknak? Mit tudtál volna mondani nekik ott, / a rögtönzött, harctéri szalmaágyon? ... Mit tudtál volna mondani front-recsegésben, / aknabűzben? / Hogy hősök vagytok... és pünkösdirózsa-nagy sebetektől gyógyul a haza?” – Hogy plecsnit kaptok, ha túlélitek? Hogy nem felejt el benneteket a haza, ha meghaltok?

Hát ezért van annyi hó, hófúvás, hó emléke Csoóri Sándor költészetében! Nincs helység, hova el nem ért a sasos behívó. Nagy László *Életem* című vallomásában lelünk már-már szenvtelennek tűnő megjegyzésre: „A Don-kanyarnál 14-en vesztek apró falumból... Hatalmas tél jött, istállónkban festettem képet, hóban menekvő katonáinkat. Anyám testvérbátyja is ilyen volt a fogatosoknál.” (Ne szaladjon az olvasó, álljon meg a „katonáinknál” szónál. Közvetett célért túl messze harcoltak bár, áldozatképpen talán, akkor is a katonáink. Nemeskürty István ezért mondta ki először könyvében: *Requiem egy hadseregért.*)

Igy érkeztünk el Nagy László emlékezetes művéhez: *Hószakadás a szívre* című alkotáshoz. Expresszív hatású cím. Költői hitvallás, évezredbe ágyazva, Mária országában. Expresszív hatású kezdés: „Verssorok, verssoraim / ti lehetetlenbe kapaszkodók / ti is akár a katonák...”, mert hol van méltó szó a katonailag lehetetlen feladatnak is nekigyürköző, aztán minden addiginál súlyosabb vereségbe torkolló apokalipszisünkre? Így ítéljük meg vagy el az ott történtek valóságát – és szürrealitását. „Onnan jöttök, ahol a zászló / a szentséges fehér selyem / letűzve az idegen hóba...”, a hagyományos angyalos címerű zászló, rajta „Régi nagy pátrónánk” Mária, akit Szent István óta mindig megszólíthat hazánk. Himnusz lett ez is, mint a *Tebenned bíztunk...* zsoltár; ahogy a „Ki tudja merre, merre visz a végzet...” Akkor a messzi messzibe vitte, ahol a tél, a hó is idegen volt. Nagy László különbséget tesz a zászlósurak magatartása, s a hadak útjára sodort kismemberek, közkatonák között. Az „idegen fagy”-ban lefagyott a zászlótartó keze, le az őrangyaloké. Átváltozik a „Patrona Hungariae” erdővé, hegyvé, magasban lesz hazája a soha vissza nem térőknek, akik házi tűzhelyről álmodnak, tüzes levesről; a többiek meg bujdosókká válnak, mígnem hazaérnek vagy lemaradnak.

A költő kiterjeszti a hószakadás képét s jelképét: „a hazára szakad a hó”, kint valahol Oroszországban és a felnagyelt hazában is szakad a hó s a szív. Ez a hazasírató minden érzékszervünkre hat, „fölközik a vers feketében”.

Nagy László prózában is – *Hószakadás* címen – ítéletesen fogalmaz: „Butábban s gonoszabbul, mint a mohácsi vést, szervezték meg a halált kétszázötvenezer szegény és családos magyarnak... Hogy kié a bűn és kié a szegyen... Nem a halottaké, nem a csonka-bonkáké, nem a népé...” (*Adok nektek aranyvesszőt*)

Az 1940-es születésű hadiárva Bella István felnővén annyiszor eltemette apját versorokba balzsamozva, mint senki más hadiárva költőink sorában. Klasszikus alkotása: *Halotti beszéd néhai Bella István karpaszományos honvéd sirtalan sírja fölött*. A lírai elégia a nyolcadik évszázados magyar költészet mélymúltjában és közelebbi múltjában is gyökerezik. Ama „Latiatuc feleym...” kezdetű ómagyar halotti prédikációban egészen Kosztolányi és Márai *Halotti beszédéig*. És most Bella István adja tovább, a XX. század az eljövendő századoknak a képtelenséget, amit meg lehet tenni még:

„Gyere, fiam, menjünk el apánkhoz!” Íme, a sorstragédia imperatívusza a felütésben. Négyszer hangzik versszaknyitó tételként, végül zárásként, keretes megoldásban, egyszer pedig feledhetetlen szóösszetételekben: „...menjünk Donkanyar-apánkhoz Voronyezs-Donkanyar-apánkhoz...” Így magasodik szimbólummá a katonahalott édesapa-nagyapa. A költőfiú az Ismeretlen halottaknak is romolhatatlan emléket állít, akik a merő idegenben vesztek/tűntek el. A lehetetlent ostromolja, a visszafordíthatatlant, s biztatja fiát: „Ha elsírjuk róla a havat, ha a földet / elhányjuk róla”, talán föllelik. Talán találnak csontokat vagy „fekete csöndet” a fehér csönd után. Minden érzékszervünk merő figyelem: látás, hallás, tapintás... Merész szóújító Bella, szokatlan szóösszetételekre képes: „Te, a hadiárvagyp, én, a hadiárva föld...sírbarázdák; Voronyezs-Donkanyar-apánk” után „Isonzó-Galicia-apánk”, s visszább csontmező-időnkben: „Világos-Temesvár-nagyapánk”. Így ágyazza balsors-tépte történelmünkbe *vert hadunk csonthalmait*. A temetelenség víziója kísérti-kíséri a halotti beszédmondót: „gyere szanaszét-apánkhoz...” Az énekmondó igéi, igenevei, főnévből képzett igéi meg-megállítják a síró-sírató olvasót: púpolva, hullámolva, ringlódva, apályolva, füvelltünk, röglöttünk, „egesedne, levededne, búzaunoka, rozsszüle...” Sír-talan temető, itt „sírtalan sír” töisméltés. Bizony, a mi történelmünk nemegyszer volt megveszekedett idő, mostoha, komisz. S arattunk „üszök-időt”, majd „pipacs-igéket”.

Mennyi halotti beszéd hullt a rögökre, „Hol sírjaink domborulnak” – Muhi harcmezőjén, Mohácsnál, amit Kisfaludy Károly síratott el: „Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek, / Nemzeti nagylétük nagy temetője, Mohács”. Bella *Halotti beszédének* zárlatában a történetek s a történetekből eredő kötelezettségek továbbadását nyomatékosítja, testamentumozza: „Gyere, fiam, menjünk el apánkhoz. / Gyere velem, / Fiam.” Nemzedékről nemzedékre száll gyász és számvetés – és egyszer majd: megbékélés. Az egykori csatamezőn, a hantolt és hantolatlan áldozatok sírján – ne legyen „lángpernye a vers” (*Testamentum*). A költő Istenhez fellebbez: „s az égre írj, ha minden összetört” –, hogy Isten is lássa, hallja.

Bella István 1984-ben *Az ég falára* címen adta ki gyűjteményes kötetét. Egyik fiatalkori alkotásának hangütése költői kérdés: „Van-e jogod ríni egy nép helyett, mert... apád itt hagyott?” Kevesebb nem lehet a küldetése: „Anyám, s édesapám, / földbölcsm, éjfélfám... Ha innenül szólok, / halálod is meghal. / Halálul ha szólok, / ír magod se hallja, / szólok hát életül... hazámban hazámul, / földemben földemül / száműzettek engem / én-szibériámba...” A *Kettős köszöntés* utolsó két sora a legnagyobb tanulságot köti lelkünkre, hogy a jövőnk hordozhatóbb, elviselhetőbb legyen: „Éltessen, éltessen minket az élet / S éltessen minket a halál is!”

Az apakereső- és sírató versek sorában – mintha zenemű lenne, sokszólamú nagyzenekari opus vagy tizenöt stációs rekviem – leljük föl a legárvább, sokszorosán sorsvert Utassy József alkotását *Irdatlan ég alatt* címen. Ott jár a versolvasó a fájdalom útján, a magyar *via dolorosa*. Magától megszólal a címe: a fosztóképzős jelző s a jelzett szó és a határozó. Roppant nagy síkság, dombság erdő-mező s fönn az ég... Elhagyatottsági érzés kerítette hatalmába a magyar katonákat, munkaszolgálatosokat három Magyarország-hossznyi messzeségben. Ismétléses gondolatrítmussal indul a költemény: „Az ég alatt, / az irdatlan ég alatt, / egy férfi mered ki a földből, / magányosan egy férfi.”

A versszakok között a szokásosnál nagyobbak a térközök: a szótalanság beszél bennük. Szél fúj be a két-két szakasz között s hordja a havat. „Meztelen, mint Jézus... Harminchárom éves.” Büntelenség, ártatlanság, áldozatvállalás jellemzi a föld fiát is. Szakrális szférába emeli a költőfiú a második képkockát/filmkockát. „Agyát öli a téboly, / agyát öli a téboly.” Ady-sorral képez párhuzamot: „Agyamat a Téboly ütötte.” (*Ember az embertelenségben*)

Íme, a vég: id. Utassy József, a második magyar hadsereg katonája el sem temettetett rendesen, ő maga a fejfája. A vég a kezdetet hozza: ifj. Utassy József születését, faluja (Bükkszenterzsébet) előtti hagyományos bemutatásának elmaradását (1–2. rész). A 3–4. részben komorul a kép: életre készül a család, nem halálra: szegényes házat építenek „ha már/ Európa romban / s rettegik a postást / hoz-e sas-behívót... De én nem emlékszem...” Ennyi sem maradt az apából, s ez megbocsáthatatlan bűn. Pereg tovább a ballada („tragédia dalban elbeszélve”) filmszalagja: az édesanya férfi híján férfimunkát végez a szőlőhegyen, mikor megtudja: megjött a fekete levél a frontról (3–4. stáció). „Segíts meg, ének! Léleknek segíts!” – idézhetnénk Ratkót, úgy felforrósodik, úgy telítődik lobogó gyásszal a költő siralma: „...zenét gyűjtök rád, piros zenét,; énekek énekét, tüzek tüzét...mielőtt / Egy abrak zabért Fritz Schischak lelőtt. Sírról csak azok tudnak, kik ássák / Magukat gyásszal koronázzák...” Itt az írásmű tetőpontja: az 5–6–7. stáció: „Sisakok Izsákja... Sortüzekkel terelt, / hadak útjára vert, csillagközi bakám...! Izsák Ábrahám áltati föláladozása jóra fordult a *Bibliában*, ám az irdatlan messi fronton nem történt isteni beavatkozás „egy örült Ábrahám” halálba vitte fiait. Mi volt valójában az odavezényelt katona: „patrom pro patria” a hazáért esett el, ám töltény volt csupán. Eladottak voltak „Pilátus piacán”. Utassy kimondja az ítéletet: „...rongy bajtársad: Hazám!” Kozmikus méretű kép szemlélteti: az apátlan árva árulást követne el, ha abbahagyná a sírást és az átkot: „A Föld is elforogna / szép lassan alóla.”

A 14–15. stáció a dráma katarzistalan végkifejlete: a kisfiú kisvitézkedése: „Menek Oroszországba! ...Hogy kiássam apámat”. 1943 koratavaszán helyette egy kis fekete dobozkában hazaérkezik, ami maradt: egypár személyes tárgya. Köztük „egy agyonmutogatott fénykép / anyámról és rólam.” Legvégül ő maga, az áldozat szólal meg: „mielőtt bevonultam, / mit is mondtam én nektek akkor?! / – HA TUDNÁM, / HOGY NEM JÖVÖK HAZA TÖBBÉ, / ITT, / A HÁZUNK SARKÁN / LÖVETNÉM FŐBE MAGAMAT... / legalább tudnátok akkor, / hol fekszem én...” Így „Hol, merre nyugszik ő, / Nem mondja semmi kő...” – mint Arany János írta az *Emlényekben*, Petőfire gondolván. Eltékozolt fia kicsike hazánknak, sem életében, sem halálában nem juthatott el hazáiglan. Hiábavaló volt minden várás, imádkozás, Istennel perbe szállás.

Utassyt traumák sújtották, az anya-gyermek kapcsolatában nem kapott feltétlen szeretetet. Lett, ami lett, a sérelmeit nem tudta feldolgozni, maga ellen, haza ellen, Isten ellen; a lázadó fájdalom költője vált belőle, hisz értelmetlenül pusztult el az édesapja, ő pedig nem lehetett Orpheusz, hogy földalolja a fényre, akit úgy szeretett. Aztán jöttek más veszteségek, kudarcok, csalódások, betegségek. Felnőtt fia meghalt Csernobil áldozataként. Feleségével együtt vitték keresztjeiket a magyar Golgotára.

Elmondta hát fájalmát a csillagoknak, „ha már fáj a sorsa:/ nagyon szépen fájjon...”

Jobba Gabi énekelte pár évtizede: „Hol vannak a katonák? Hol van a sok sírkereszt?” Úgy válaszolhatnánk hetvenkilenc évvel a magyar apokalipszis után: A Béke udvarában. (A német nyelv kifejező és belenyugvásra intő szavával: Friedhof.)

Soknak a nevét sem tudjuk. Isten tudja az ő nevüket is. „A harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés...” – idézhetnénk József Attila két világháború közti, s a jövőre is érvényes igazát. A hitvesre, hazára, kicsi fiára hiába sóvárgó katonáink nyugodjanak abban a távoli földben, amelyik befogadta őket, legyen jó Földanya. A százhúszezer hazatérése csak az örökös hazában valósulhatott meg. Mi Atyánk, , őrizd örök nyugalmodukat!

Balogh Géza: A m. kir. II. Rákóczi Ferenc 12. honvéd gyalogezred doni harcokban elesett hősei emlékére. Nyíregyháza, Megyeháza. (Fotó: Ilyés Gábor)